

УДК 821.161.1–31.09:316.7

DOI 10.31654/2520-6966-2019-12f-95-82-90

Т. І. Тверітінова

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри світової літератури Київського університету імені Бориса Грінченка

Проблема культуроцентризму в романі Б. Акуніна "Алтин-толобас"

У статті розглядається проблема культуроцентризму, що спостерігалась в Давній Русі за часів царя Олексія Михайловича між московитами та приїжджими іноземцями.

Мета дослідження – простежити ідентичність однієї нації крізь призму культурних і моральних цінностей іншої на матеріалі роману "Алтин-толобас" Б. Акуніна.

Досліджується специфіка російського життя допетровського періоду, що сприймається "ззовні і вгорі" і "на рівні очей" іноземцями. Розглядається поняття "російськість" як квінтесенція національної ідентичності, яке вміщує концепти "дім", "суспільність", "державність". Аналізується культурна опозиція Москва – Німецька слобода, де в протиставленні двох культур найбільш докладно простежується культуроцентризм як сприйняття своєї культури як єдиної цивілізованої.

Ключові слова: Б. Акунін, національна ідентичність, культуроцентризм, російська концептосфера.

В сучасній гуманітаристиці спостерігається тенденція до всебічного вивчення феномену національної ідентичності та антиномії Я-Інший з визначенням орієнтації та шляхів розвитку культурного плюралізму. Імманентизація Іншого в межах онтологізму розглядалась в працях М. Бахтіна, Ж.-П. Сартра, Ж. Делеза, М. Бубера. Як вважає низка дослідників (С. де Бовуар, Ж. Батай та інші), в основі ставлення до Іншого є конфлікт (заперечення, неприйняття), засновані на егоїзмі, етноцентристському мисленні, культуроцентризмі. Про налаштування діалогу як умови для співіснування повноцінного Я поруч з визнанням Іншого писали Л. Шестов, М. Лосський, М. Бахтін, Л. Виготський, Ю. Лотман, Ч. Тейлор та інші філософи та культурологи. Серед сучасних дослідників зазначеної проблеми можна назвати А. А. Брудного, Б. М. Гаспарова, М. С. Кагана, Т. Х. Керимова, Т. П. Ліфінцеву, Д. Чижевського, В. П. Агеєву, М. Гірняк та інших. Втім складність і багатоаспектність проблеми потребують постійного пошуку нових шляхів її вирішення.

Варто зауважити, що основний масив наукових досліджень присвячений питанням діалогу Я-Інший і національного самоусвідомлення в умовах глобалізації та конфліктів пострадянських держав. Проблема ж ідентифікації тієї чи іншої нації ззовні, з європейської точки зору ("погляд з Європи") чи навпаки, що пов'язана з поняттям про культуроцентризм, була порушена в небагатьох наукових розвідках. Цим і був обумовлений вибір нашого дослідження: простежити ідентичність однієї нації крізь призму культурних і моральних цінностей іншої на матеріалі роману Б. Акуніна "Алтин-толобас".

В сучасному літературознавстві про Бориса Акуніна склалось враження як про серйозного письменника, чийм творам притаманні ідеологічний та культурний контекст, стилістична реставрація минулого часу, що створює враження історичної достовірності. Проте маємо зазначити, що основна увага критиків зосереджена на творах письменника про XIX століття. Допетрівський період XVII століття, який подається в романі "Алтин-толобас" (2001), на жаль, ще чекає на своїх дослідників. Винятком є стаття А. М. Ранчина "Постмодерністська подорож в просторі й часі в романі Бориса Акуніна "Алтин-толобас".

Завдання, які ми хочемо вирішити, це: вивчення специфіки російського життя допетрівського періоду в сприйнятті іноземців ("погляд з Європи"), дослідження ментального й культурного протистояння російського і західного "Я-Інший" та визначення тенденцій на шляху до культурного плюралізму в романі Б. Акуніна "Алтин-толобас".

Роман побудований на переплетінні двох сюжетних ліній: доля Корнеліуса фон Дорна, ландскнехта, який приїхав до Московії в XVII столітті з метою розбагатіти на військовій службі, та російська пригода наприкінці XX століття його далекого нащадка Ніколаса Фандоріна, британського баронета, магістра історії. Незважаючи на часову відстань у 300 років, події, пов'язані з досягненням іноземцями ментальності незнайомої, але привабливої країни, розгортаються за однією схемою: потрясіння від перших вражень в російському прикордонному селі (бруд, злидні, безкультур'я) та пограбування (що називають у двох часових вимірах однаково – *poshalivayut*). Проте такі родинні риси, як винахідливість та вміння постояти за себе, допомагають героям з честю вийти з неприємної ситуації, вижити й вистояти в небезпечних умовах і навіть, всупереч первісному рішення про нетривале перебування в країні, вони залишаються в ній назавжди.

В романі велика увага приділяється подіям трьохсотрічної давнини. По-перше, історія – сфера професійних інтересів Ніколаса Фандоріна. І по-друге, як вважає російський дослідник А. М. Ранчин,

"два плани (дві історії) виявляють дуже високу (переважаючу міру випадковості й правдоподібності) міру ізоморфності, так що можна говорити або про трансфер минулого в теперішнє, або, навпаки, про переміщення сучасності в XVII століття" [1].

Події в давньоруській частині роману відбуваються в травні 1675 – січні 1676 року, наприкінці царювання другого Романова – Олексія Михайловича, період якого був проміжною ланкою між Смутним часом і правлінням Петра I, реформатора, який зробив з Московії Росію, а сам став першим російським імператором.

Відштовхуючись від відомої опозиції "Захід-Росія", Б. Акунін представляє національну своєрідність Московії ззовні і згори: більш цивілізована Європа намагається розібратись в ментальності московитів, тобто в їхньому сприйнятті світу, образі думок, ієрархії життєвих цінностей, в формах поведінки в побуті й у соціумі.

На Русі перші іноземці почали з'являтися ще за Івана III в XV столітті. До моменту приїзду Корнеліуса фон Дорна в 1675 році це була країна, куди вже активно їздили іноземні купці (шведські, голландські, англійські, німецькі), яких приваблювали вигідні природні ресурси й вільна торгівля. Відповідно залишили іноземні купці, політики й мандрівники чимало спогадів про своє перебування в цій країні й осягнення російської ментальності: швед Е. Пальмквіст, німці А. Олеарій, Я. Рейтенфельс, Г. М. Айрман, голландець Н. Вітсен, англійці С. Коллінс, Лізен. Їхні спогади, а також записки російського подьячого-втікача Г. Котошихіна чималою мірою допомагають Б. Акуніну відтворити образ країни в сприйнятті головного героя, німця, який побував і повоював у багатьох країнах Європи.

Загадкова Московія розкривається фон Дорну не відразу, а поступово, декількома етапами. Спочатку виникає міф про азіатську країну, яка "відкриває по-справжньому безмежні можливості" [2, с. 32]. Стабільне жалування, додатки у вигляді соболів і сукна, щедрі дорожні гроші, участь у війнах – все це дозволяло сподіватися на здобуток матеріального статку й спокійне подальше життя неподалік від родового замку в Вюртемберзі.

Наступний етап – шлях фон Дорна до Москви – можна назвати початком осягнення російської ментальності "на рівні очей", що передбачало поповнення словникового запасу приїжджого іноземця. Російські слова супроводжуються латинською транслітерацією, відповідно до його мовної свідомості: *roluschka* (чверть копійки), *koreika* (на гульден міняли дають двадцять копійок), *шинок* (по-тубільному *kruzchalo*), *пияки* (російською *pjetsukhi*), *шинкар* (російською *tszelowalnik*).

Беззаперечно, російська концептосфера формувалась не одне століття, але такі її поняття, як "дім", "суспільність", "державність", вже тоді репрезентували складові національної ідентичності росіян: місце, правило, людина. Концепт "дім" розкривав уявлення про приватне життя людини: родину, її побут та моральний кодекс сімейних стосунків. Концепт "суспільність" – "homo publicus" – співвідносився з уявленнями про поведінку людини в суспільстві, виконання правил людського співіснування. Концепт "державність" концентрував уявлення про державний устрій, особистість царя та його взаємини з дворянством і народом. З цими поняттями були пов'язані такі проблеми, як: проблема повсякденності в ізольованому світі, комунікативна криза, застиглість етнічних та інших стереотипів, ставлення до Іншого / чужого як до маргінального.

В XVII столітті всі сфери життя в країні – родинне, господарське, суспільне, релігійне – були підпорядковані "Домострою", який був головним кодексом повсякденного життя московитів упродовж царювання Михайла Романова та його сина – Олексія Михайловича. Але те, що для московитів було нормою життя і поведінки, викликало в приїжджих іноземців подив і заперечення.

Першим гідом і наставником найманого мушкетера стає купецький старшина Майєр з каравану датських і англійських негоціантів, з яким фон Дорн благополучно дістався московської застави. Купці, що неодноразово бували в цій загадковій країні, "порядки знали: від жадібних російських губернаторів відкупались малою винагородою", небезпечні місця, щоб запобігти розбійним нападам, об'їжджали, на митниці вміло торгувались: "це називається *sobatchitza* або *lajatza*, такий тубільний звичай, без нього тут ніякої справи не вирішиш" [2, с. 65]. Подальше пересування містом супроводжувалось постійними застереженнями: "В Москві пішки ходять тільки простолюдини, а особі шляхетній соромно" [2, с. 66]. "Юродивого – *blazchenni* – чіпати не можна: росіяни шанують їх як святих. Якщо його вдарити – нас всіх розірвуть на шматки" [2, с. 67]. П'яний піп, що ледве тримається на ногах, – теж звичайне явище: "пияцтво тут гріхом не вважається" [2, с. 67]. Й колоритна фігура боярина, одягненого "не по-літньому: в чудовій золототканій шубі, у високій, як пічна труба, шапці" [2, с. 67], який їхав верхи по вулиці й гордо позирав на чернь, що схилилася перед ним. В Москві, як вважає Майєр, небезпека криється завжди і всюди: не тільки вночі в темному провулку, але й серед білого дня, особливо біля великих будинків і палаців знатних бояр, які жалування своїм слугам не платять, надаючи їм можливість годуватися й жити за рахунок вулиці, тобто грабувати й вбивати перехожих.

Більш докладну характеристику устрою російського життя дає полковник Лібенау фон Лілієнклау, який потрапив до Московії двадцять років тому під час війни. За своє перебування в цій країні він багато чого надивився: "Російська відсталість і тупість розріджує мозок і роз'їдає душу" [2, с. 79]. Його визначення – "підла, рабська країна" [2, с. 74] – резюмує незрозумілу й неприйнятну ментальність московитів. "Крім царя, всі холопи, до найпершого боярина. За тутешніми поняттями безчестя може бути тільки від рівних або нижчих, від вищих ніколи" [2, с. 76]. Хабарництво (російською обіцянки, поминки) – "звичайна справа, в Росії так заведено" [2, с. 75]. Жорстокі порядки й жорстокі покарання за будь-яку провину. Родинні стосунки відрізняються по-справжньому тваринною жорстокістю. "Вдень, коли саме робота, всі московити вкладаються спати... Вся країна хропе" [2, с. 79]. Армія воювати не вміє. "Цар-гармата в них не стріляє, цар не править. Вся ця країна – величезна болотна бульбашка" [2, с. 80].

Безперечно, така оцінка іноземцями російської ментальності не може бути об'єктивною через те, що іноземцям часто бувають властиві етноцентризм і культуроцентризм, коли правильно вважається тільки своя культура, а всі решті здаються дивними, нецивілізованими. "Саме культуроцентристи, – як зауважує А. В. Сергєєва, – й створили міфи про "загадку", подвійність росіян і навіть про їхнє лицемірство та брехливість" [3, с. 65]. Тим часом сприйняття світу, форми поведінки в побуті й соціумі частіше за все залежать від умов конкретної країни, її клімату, географії, культури й безлічі інших факторів. На формування російського національного характеру вплинуло, перш за все, розташування країни між цивілізаціями Заходу і Сходу, що стало основою її подвійності. В Росії сформувався особливий культурний архетип, глибинні настанови колективного несвідомого (К. Юнг), котрі характеризуються стійкістю, не усвідомлюються людьми й важко піддаються змінам. В. Й. Ключевський, М. О. Бердяєв, М. О. Лосський та інші історики й філософи, досліджуючи особливості російського національного характеру, відзначали "своєрідну пару протилежностей – морально-позитивного й морально-негативного" – "своєрідне віяло добродійностей і пороків" [4, с. 279]. Саме на слабкості російського характеру – недбалість у роботі, безтурботність, критиканство й відсутність дії, пияцтво, свавілля й потурання, схильність до абсурдних вчинків, внутрішня саморозірваність, відсталість і невігластво – звертали увагу іноземці, тобто на ті риси, які в принципі були неприйнятні для мешканців Західної Європи.

Культурну опозицію в Москві російському устрою життя представляє Німецька слобода (Кукуй), яку з середини XVII століття побудували й заселили німецькі майстри та наймані офіцери: "... та раптом подалі, над крутим обривом, вималювалось миле німецьке містечко: з білими охайними будиночками, шпилем кірхи, зеленими садами, і навіть блиснула гладь охайного ставка з фонтаном" [2, с. 73]. Б. Акунін показує протистояння не тільки двох культур – російської та західної, але й протистояння двох норм моралі, звичаїв і традицій, що склались, устоялись і не піддаються ніякій ізоморфності. Іноземців у Москві не любили не тільки через конкуренцію в торгівлі, їм ставили в провину "скобління рила", тобто гоління обличчя (для росіян борода була символом благообразності: всі святі з бородами) й паління "богомерзкої трави" – тютюну. Поява іноземців на вулиці супроводжувалась неприязними вигуками: "Nemetz, kysch na Kukui" [2, с. 68]. Причому німцями на Русі називали всіх іноземців незалежно від національності, які були "німими", тобто не знали російської мови.

Проте вже в XVII столітті росіяни починають усвідомлювати, що зовсім відокремитись від іноземців неможливо, марно й навіть шкідливо, тому найбільш розважливі бояри не вважали принизливим для себе і для своєї вітчизни запозичувати від іноземців корисні знання. В цьому відношенні Німецька слобода відіграла важливу роль в культурній історії російського народу.

Останні роки царювання Олексія Михайловича були відзначені інтересом до іноземної культури, що позначилось на появі в Москві кам'яних будинків, комфортного інтер'єру, моди на одяг і зачіску на польський манер. Головна заслуга російського царя, як іронічно зауважує історик І. М. Василевський, "зводилась до того, що він вперше надів німецький одяг, вперше став їздити в німецькій кареті і ще вперше вивіз свою дружину до театру" [5, с. 67].

Помітну роль в царській зацікавленості іноземною культурою відіграв ближній государів боярин А. С. Матфеев, до якого потрапляє на службу фон Дорн. Розумний, досвідчений дипломат і державний діяч, Матфеев славився у свій час як книжник і перший російський західник. Його чудовий будинок за своїм убранством і звичаєм був ніяк не схожий на царський палац: світлі, просторі палати, іноземні меблі, на стінах портрети та дзеркала. Дружина Матфеева, шотландка за походженням, домострою й старомосковських звичаїв не визнавала, виходила до гостей і вільно підтримувала розмову. По четвергах були заведені прийоми, на яких слухали музику, говорили "про філософію, про європейські й турецькі новини, з

жінками – про звичай версальського та сентджемського палаців" [2, с. 154]. Донька Матфєєва – Сашенька – серйозна, освічена і в той же час тендітна й витончена дівчина "уявлялась фон Дорну залітну пташкою, що потрапила до варварської Московії за примхою недоброго вітру" [2, с. 155].

Коли ж після смерті царя внаслідок палацових інтриг закотилась зірка Матфєєва, Сашенька на прощання зізнається Корнеліусу: "А я й так знала, що нам з тобою не судилось... Прощай, mon amour impossible. Російською так і не скажеш, соромно" [2, с. 381]. "Пригадалась арапська притча. Досидів-таки крокодил в своєму болоті, дочекався, щоб місяць впав йому просто в пазуристі лапи" [2, с. 382]. Тут, як зауважує А. М. Ранчин, "цивілізоване" і "варварське" стають предметом ігрової інверсії: німець Корнеліус ототожнює себе зі світом дикунства (з крокодилом з арапської притчі), москвитянка бояриня Матфєєва, що галантно висловлюється французькою, персоніфікує початок "культури". Тим самим стверджується ідея релятивізму систем цінностей і культур" [1].

Отже, якщо спочатку фон Дорн не сприймає російську національну специфіку і форми соціальної та побутової поведінки, виношує плани (диспозицію) про втечу з країни *of no return*, то наприкінці роману, вірний честі, він залишається з опальним Матфєєвим, одружується з його донькою, асимілює й стає родоначальником російської гілки родового дерева фон Дорнів.

Таким чином, в романі Б. Акуніна "Алтын-толобас" разом із репрезентацією московського життя XVII століття показується еволюція від культуроцентризму (протистояння двох культур – російської й німецької, "погляд ззовні", тобто з Європи, недовіра і невизнання іншої нації) до поступового усвідомлення необхідності культурного спілкування та духовного взаємозбагачення. Національна ж ідентичність, що містить відповідь на питання про суть свого народу, нації, її місця, ролі та завдань в історії, базується на співвідношенні "Я-Інший" з визнанням "Іншого" і виявленням культурного плюралізму.

Література

1. Ранчин А. М. Постмодернистское путешествие в пространстве и времени в романе Бориса Акунина "Алтын-толобас". URL: <http://www.portal-slovo.ru/philology/45937.php> (дата звернення: 14.08.2018).
2. Акунин Б. Алтын-толобас: роман. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2009. 383 с.
3. Сергеева А. В. Русские: стереотипы поведения, традиции, ментальность. 5-е изд. Москва: Флинта: Наука, 2007. 320 с.

4. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра: Основы этики; Характер русского народа. Москва: Политиздат, 1991. 368 с.

5. Василевский И. М. Романовы: портреты и характеристики: в 2 ч. Новосибирск: МП "Маяк", 1991. Ч. 2. 128 с.

References

1. Ranchin A. M. (2011). *Postmodernistское puteshestvie v prostranstve i vremeni v romane Borisa Akunina "Altyn-tolobas"* [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.portal-slovo.ru/philology/45937.php> (Accessed 14 August 2018).

2. Akunin B. (2009). *Altyn-tolobas*. [The Altyn-tolobas]. Moscow, OLMA Media Grupp, 383 p. (In Russian).

3. Sergeeva A. V. (2007). *Russkie: stereotipy povedeniya, tradicii, mental'nost'*. Moscow, Flinta: Nauka, 320 p. (In Russian).

4. Losskij N. O. (1991). *Usloviya absolyutnogo dobra: Osnovy ehtiki; Harakter russkogo naroda*. Moscow, Politizdat, 368 p.

5. Vasilevskij I. M. *Romanovy: portrety i harakteristiki: V 2 ch. CH. 2*. Novosibirsk: MP Mayak, 128 p.

T. I. Tveritina

кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры мировой литературы Киевского университета имени Бориса Гринченко

Проблема культуроцентризма в романе Б. Акунина "Алтын-толобас"

В статье рассматривается проблема культуроцентризма, наблюдавшаяся в Древней Руси времен царя Алексея Михайловича между москвитами и приезжими иностранцами.

Цель исследования – проследить идентичность одной нации сквозь призму культурных и моральных ценностей другой на материале романа "Алтын-толобас" Б. Акунина. Исследуется специфика русской жизни допетровского периода, воспринимаемая "извне и сверху" и "на уровне глаз" иностранцами. Рассматривается понятие "русскость" как квинтэссенция национальной идентичности, вмещающая концепты "дом", "общественность", "государственность".

Анализируется культурная оппозиция Москва – Немецкая слобода, когда в противопоставлении двух культур наиболее подробно прослеживается культуроцентризм – восприятие своей культуры как единственно цивилизованной.

Ключевые слова: Б. Акунин, национальная идентичность, культуроцентризм, русская концептосфера.

T. I. Tveritina

assistant professor at the department of the world literature for Grinchenko university

The problem of cultural-centerism in B. Akunin's novel "Altin-tolobas"

The problems of cultural-centerism in the article were observed in ancient Russia during the time of the king Alexei Mihailovich between Muscovites and foreigners.

The aim of the research is to explore the identity of one nation through the prism of cultural and moral values of another nation based on the material of the novel "Altin-tolobas" by B. Akunina.

There is explored the specificity of Russian life before Petrine period of the seventeenth century which is perceived by foreigners "from the outside and from above" and "at the level of eyes". The term of "Russianness" as quintessence of national identity in context of the later part of seventeenth century which contains the concepts of "home", "society" and "statehood". The concept of "home" shows us the imagination about person's private life: family and family code of related communication. The concept of "society"- "homo publicus" correlates with the notions of human behavior in society and implementation of the rules of people's communication. The concept of "statehood" focuses on the state system and on the personality of the king and his relationship with the nobles and society. It is noted that presented concepts represented the components of the national identity of the Russian people: place, rule and person.

The cultural opposition Moscow – German is analysed, the contrast between the two cultures is most closely traceable to cultural-centrism as the perception of only its culture as a single civilized.

Not only devotion of the king and his occupation with the rules of "House building" is defined in B. Akynin's novel, but also the interest of the most progressive circles of the nobility, headed by the first Minister Artamon Mathev of Western European culture, which was characteristic of the last years of the reign of Alexei Mikhailovich.

Key words: B. Akunin, national identity, Russian concept sphere.